

Микола Сур'як

ДІАЛЕКТИКА НОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ ТА КУЛЬТУРИ У НОВОМУ ІСТОРИЗМІ

У статті здійснено спробу проаналізувати нові напрями у сучасному літературознавстві та історії.

Ключові слова: *новий історизм, пам'ять, історія літератури.*

Перед історією літератури нині постає важливі виклики: проаналізувати нові методологічні стратегії та новації й виробити адекватну і сучасну модель опису літературних, позалітературних текстів і явищ, осмислити питання ідентичності, розвитку людських спільнот не тільки у контексті власне літературного твору, але й з огляду на те, що вони розгортаються у цілісному історичному, соціокультурному дискурсі існування людства. Саме це і зумовлює актуальність поставленої проблеми та допомагає визначити її мету як спробу проаналізувати передумови зближення у межах нового історизму історії літератури, культурології, соціології та історії. Головним завданням, відтак, є намагання окреслити ті теми і проблеми, які актуалізуються у сучасних гуманітарних дослідженнях загалом і новому історизмі зокрема.

Першим кроком у цьому напрямі, вочевидь, були студії, які побачили світ 1971 року у часописі *Clio*: «An Interdisciplinary Journal of Literature, History and Philosophy of History». Редактори видання намагалися запропонувати науковій спільноті простір для дискусій, в яких би література зближувалася із історією, а історія ставала б ближчою до літератури. Відтоді у працях Р. Барта («Дискурс історії», 1979), Г. Вайта («Метаісторія», 1973), Ф. Анкерсмита («Наративна логіка», 1983), Дж. Скотт («Свідчення досвіду», 1991) та ін. формуються ідеї, які згодом будуть систематизовані у нових дослідницьких стратегіях, зокрема практиці нового історизму та його прихильників — С. Грінблата, К. Галлагера, Б. Томаса, Арама Н. Візера тощо.

Поява цих праць стала закономірним наслідком розвитку нових підходів, які формулювалися у гуманітаристиці другої половини ХХ століття, й визначали зміну відносин між художнім та історичним письмом. Парадигматична зміна у цій царині започаткована переосмисленням співвідношення факту і власне письма як способу викладу факту. Г. Вайт вказує, що на початок ХІХ ст. наукові студії фіксують ототожнення істини і факту, а також учені розглядали літературу як таку, «що протиставляється істині,

і отже, швидше, заважає розумінню реальності, аніж сприяє її пізнанню» [4, 25].

В українській гуманітаристиці загалом і літературознавстві зокрема методологічні питання, які стали предметом обговорення у новому історизмі, тривалий час залишалися поза увагою дослідників. Однак саме у колі нового історизму остаточно були сформульовані такі дослідницькі інновації, які значною мірою впливатимуть на розвиток науки про літературу, а також культурології, соціології, історії, філософії. Польська дослідниця Е. Доманська пов'язує їх із розвитком таких стратегій, як:

1) історизація історії — цей процес науковець визначає як демонстрацію мінливості історичних фактів;

2) текстуалізація та дискурсивізація уявлень та міркувань про історію — у цій стратегії учений вбачає поступове розуміння історії як «мовної» події, події, тісно вкоріненої в літературний та соціокультурний досвід;

3) наголошування на тісному взаємозв'язку між історією та владою, історією та ідеологією, політикою [3, 73].

Такі стратегії руйнують інтерпретаційні межі історичного факту, визначені істориками чи літературознавцями, і повертають науку до розуміння того, що будь-які знання про минуле, будь-які спроби його описати (чи то як низку фактів, чи то як метафору або представити як оповідь) постійно вимагатимуть від дослідника виходити за межі певної дисципліни і звертатись до сфери міждисциплінарного знання.

Однак вони ж повертають дослідника до проблеми визначення історизму, історичної свідомості, історичної пам'яті, історичного факту як засадничих понять будь-якої наукової студії — чи то із історії літератури, чи то із власне історії. Досягнення науки та теорії, які були здобуті на цьому шляху Е. Доманська характеризує так: «...це поєднання теорії історіографії та теорії літератури в ширшу рефлексію на тему наративного розуміння дійсності (культури)» [3, 37]. Відтак історія та література у наукових студіях Г. Вайта набували нових ознак — дослідник

тлумачить їх як широкий культурний публічний дискурс, у якому ні подія, ні факт не мають такого значення, як опис та спосіб опису цих подій чи фактів, адже саме риторика та стилістика опису надає історичним подіям, фактам сенсу та значення. Так у концепції вченого формулюється ідея репрезентації історичної події чи факту, адже за сучасного розвитку медіа, «*єдине минуле, на яке ми можемо розраховувати, — це віртуальне минуле*» [5, 156]. В ідеї репрезентації так чи інакше відлунує теорія репрезентацій, яка лягла в основу нового історизму, і підкреслює цілісність соціокультурного простору, у межах якого розвивається художній світ літератури та суспільні настрої, тенедеції, формуються поведінкові моделі суспільства і закріплюються уявлення про минуле, форми представлення колективної та індивідуальної історичної пам'яті.

Ідеї Вайта, вочевидь, лягли в основу суджень та наукових концепцій історичного мислення Й. Рюзена, який історію тлумачить як «*інтерпретаційний виклад минулого в культурних орієнтирних рамках теперішнього. Тут «історія» — це праця історичної свідомості. Через спогади і пам'ять, тлумачачи минуле, усучаснюють його у формі розповіді. При цьому з минулого як такого, тобто з того, що відбулося, і що ще присутнє як слід, релікт, пам'ятник, звичай, традиція та в інших виявах, постає «історія» «для нас»* [2, 19]. Звертаючись до поняття «історична культура», німецький вчений говорить також про те, що воно має три виміри — політичний (він легітимізує життєвий уклад й представляє структури влади); когнітивний (у ньому акумульовано знання про минуле) та естетичний (власне, історичні інтерпретації, адже «*історіографія в багатьох культурах стабільно представлена в літературному каноні як окремий жанр. У модерних суспільствах пам'ятники, музеї й виставки належать до звичного репертуару історичної репрезентації*» [2, 24–25]). Таке зміщення акцентів в історіографії розширює методологічні підходи, сформовані у гуманітаристиці загалом та історії й літературознавстві зокрема, й дозволяє поставити питання у наукових студіях не тільки про динаміку змін змістово-формальних ознак літературного твору, розвитку жанрів та тематики і проблематики, але й запропонувати нову модель інтелектуальної праці й інтелектуального дискурсу. В історії літератури цей інтелектуальний поворот ставить перед дослідником питання: про історичну пам'ять та способи її легітимізації у літературних текстах, владному дискурсі; про форми репрезентації історичної пам'яті у літературних текстах та соціокультурний досвід читача історичних романів; про інтерпретаційні поняття і моделі, в яких генеруються знання читачів про минуле, теперішнє і майбутнє; про змістово-формальні ознаки та художні засоби репрезентації минулого

у літературних текстах та динаміку змін — тематики, проблематики, жанрів — у літературному процесі в контексті формування естетичної, когнітивної чи політичної складової історичної культури та історичного мислення особистості.

До цих питань культурологи та історики підійшли у процесі студіювання проблем історичної пам'яті та нового уявлення про історію. Так А. Ассман у книзі «Простори спогаду. Форми і трансформації культурної пам'яті» зауважує, що «*відтоді як людство виявило прірву між сучасним і минулим, починається створення національної історії, конструювання колективної пам'яті, яка являє собою пошук загубленого в цій безодні минулого. В структурі цієї конструкції минулого усвідомлення забуття тягне за собою поінформованість, пробудження, спогад і повернення до минулого*» [1, 61]. Ассман розрізняє функціональну та накопичувальну пам'яті. Функціональна — «приспосована пам'ять», яка реалізовується через легітимізацію, делегітимізацію та відмежування. Перший процес дослідниця пов'язує зі спілкою, укладеною між владою та пам'яттю, завдяки якій «*правителі узурпують не тільки минуле, а й майбутнє, вони хочуть бути згадуваними і з цією метою встановлюють пам'ятники своїм подвигам. Вони турбуються про те, що їхні подвиги оповідалися, осіувалися, увічнювалися в монументах і зберігалися в архівах. Влада ретроспективно легітимізує себе й перспективно себе увічнює*» [1, 149]. Делегітимізація спрямована, на думку Ассман, на критичне руйнування створеного владою простору пам'яті, це — неофіційна пам'ять, яка виходить на передній план тоді, коли активізується мотив «*проти-спогаду*» (А. Ассман), і який «*являє собою делегітимізації владних стосунків, що переживаються як пригноблення*» [1, 150]. Однак делегітимізація відрізняється від легітимізації спогаду і пам'яті насамперед тим, що у такому випадку «*спогад слугує обґрунтуванню не сучасності, а майбутнього, тобто того теперішнього, що має прийти після повалення чинної влади*» [1, 150]. Таких спогадів та процесів делегітимізації пам'яті українська нація і література переживала за ХХ століття кілька разів — у добу шістдесятництва та наприкінці ХХ століття, у час відкриття так званих білих плям в історії нації та вітчизняної літератури. Не менш важливі трансформації національної пам'яті пов'язані із процесами відмежування, які А. Ассман описує побіжно, але які є надзвичайно цікавими в українському літературному та соціокультурному просторах — вони безпосередньо пов'язані із питаннями пошуку та озвучення відмінностей між українським і польським світом, між українським та російським світом і світоглядом. Накопичувальна пам'ять, на думку науковця, слугує своєрідним резервуаром «*пам'яті-збереження з невикористаними можливостями,*

альтернативами, суперечностями, релятивізаціями і критичними запереченнями» [1, 152]. Ця сфера пам'яті безпосередньо пов'язана із соціальними інститутами, покликаними зберігати пам'ять — архівами, музеями, бібліотеками, закладами культури та освіти. Така пам'ять — своєрідний зовнішній горизонт для нації; нівелювання цього горизонту можливе тільки у тоталітарних суспільствах, у яких абсолютизується, легітимізується певна офіційна версія пам'яті, спогаду. Висновок, який робить А. Ассман, звучить так: «Якщо функціональна пам'ять, відірвана від накопичувальної пам'яті, зводиться до фанатизму, то накопичувальна пам'ять, відірвана від функціональної пам'яті, перетворюється на сукупність беззмістовної інформації» [1, 154].

Ці явища особливо виразно проявилися в українському літературному процесі ХХ століття і яскраво ілюструються на прикладі розвитку історичної романістики. Так тематика і проблематика творів М. Старицького (трилогія «Богдан Хмельницький», А. Кашенка («Славні побратими», «Над Козацьким порогом», «Зруйноване гніздо») та ін. відрізняються від тематики і проблематики творів, написаних в іншому ідеологічному соціокультурному дискурсі. У романах І. Ле «Хмельницький», П. Панча «Гомоніла Україна», Н. Рибачка «Переяславська Рада» образ українського гетьмана Богдана Хмельницького формується відповідно до соціокультурних установок ідеології нової радянської влади і пов'язаний з героїзацією українського минулого як частини великого російського історичного нарративу, в якому українській історії та історичним романам відводиться другорядне місце.

Дошка, книга, палімпсест — метафори пам'яті, які, на думку А. Ассман, засвідчують, що «пам'ять більше не являє собою слід і накопичувач, а розглядається як пластична маса, що знову й знову трансформується під впливом нових перспектив сучасності» [1, 167].

У подібному ж інтелектуальному просторі розгортаються міркування Й. Рюзена, який говорить про те, що історичний зміст має три пов'язані між собою компоненти — сприймання, тлумачення й орієнтування [2, 70]. Їх сполучуваність забезпечується завдяки нарративу. Вчений називає це «*повідною ниткою, якої тримається історія. Його продукує той чи той визначальний зразок історичного інтерпретування. Цей зразок виявляє, інтерпретує й артикулює досвід минулого*» [2, 72]. Історик вважає досвід минулого вкрай необхідним для будь-якого суспільства, адже «*нам не розв'язати економічних і соціальних проблем майбутнього нашого суспільства без культурних*

зусиль, присвячених минулому» [2, 323]. Ці слова, сказані відносно не тільки німецької історії та історичного досвіду німецької нації у ХХ столітті (а цей історичний досвід, обтяжений почуттям провини перед людством за злочини, скоєні під час радянсько-німецької війни), цілком можливо застосувати й до інших національних історій. Серед міркувань Й. Рюзена важливо виокремити й думку про те, що минуле й майбутнє пов'язані між собою глибшим зв'язком, аніж звичайна часова послідовність: «*За відсутності пам'яті майбутньому бракуватиме саме культурного елемента живого минулого, який перетворює його на наше майбутнє, тобто насамперед на орієнтирну часову перспективу, бракуватиме частки нашого «я», нашої ідентичності, без чого будь-яке майбутнє хирітиме без змістовної порожнечі*» [2, 324].

У працях Г. Вайта, Й. Рюзена, А. Ассман сформульовані були нові концептуальні засади, які орієнтували історичні дослідження на інші категорії: пам'яті, спогаду, минулого як втілення пам'яті і спогаду, музею, пам'ятника як уособлення історичного дискурсу, а також на текстуальну природу історії, яка засобами мови фіксує і прагне зберегти та осмислити історичні факти і події. Більше того — Г. Вайт говорить у своїй «*Метаісторії*» про метафоричну природу історичного метанаративу, наголошуючи на важливості не стільки наукового, скільки наратологічного, тобто літературного розуміння історичного тлумачення дійсності. Так Е. Доманська, оглядаючи провідні концептуальні положення теорії Г. Вайта, характеризує їх як мистецтво інтерпретації, яке спрямоване на тропи, «*в його концепції тропи замінили моделі, інтерпретація — появлення, а риторична гра — правила логіки. Історія стала розігруванням істориками партії мовних шахів*» [3, 33]. У цій мовній партії велику роль Вайт відводить метафорі, метонімії, синекдосі та іронії. Саме вони, на його думку, змінюють поле досвіду особистості, трансформації історичної свідомості, розвиток традиції історичного дискурсу у суспільствах [5].

Праці Г. Вайта стали етапними у процесі усвідомлення текстуальної природи історичного знання та історичного дискурсу. Його ідеї згодом розвинув Ф.Р. Анкерсміт, який звернувся до проблеми репрезентації минулого, й проголосив пріоритет репрезентації перед предметом, який репрезентується. Учений зауважував, що «*від того, як ми вирішимо концептуалізувати реальність на рівні репрезентації (реальності), залежить те, що ми знайдемо на рівні репрезентованого (тобто на рівні реальності як такої)*» [3, 53].

ДЖЕРЕЛА

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. — К. : Ніка-Центр, 2012. — 440 с.
2. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. В. Кам'янець / Йорн Рюзен. — Л. : Літопис, 2010. — 358 с.
3. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Ева Доманська; [пер. з пол. та англ. В. Склокін]. — К. : Ніка-Центр, 2012. — 263 с.
4. White H. Historical Fiction, Fictional History, and Historical Reality / H. White H // Rethinking History. — Vol. 9. — № 2–3. — 2005. — Pp. 147–157.
5. White H. Postmodernism and Textual Anxieties / Hayden White // The Postmodern Challenge: Perspectives East and West / Ed. by Nina Witoszecz and Bo Strath. — London : Sage Publications, 1999. — P. 27–45.

В статтє предпринимается попытка проанализировать новые направления в современном литературоведении и истории.

Ключевые слова: *новый историзм, память, история литературы.*

The article attempts to analyse the new approaches to modern literary studies and history.

Key words: *new historicism, memory, history of literature.*